

Carl Erik Kühl

NOTATER OM SAVNETS FÆNOMENOLOGI

Jeg har mistet min kone. Når jeg ser ud i haven, er den ikke pludselig blevet *min* have. Den er stadig *vores* have. ”Min” have er den kun som min del i noget, ”vi” er fælles om. Men hun findes ikke. Så findes ”vi” og ”vores” heller ikke. Og så er haven heller ikke ”min”.

Haven er *vor* have. Haven forbinder os. Jeg står alene og ser ud i haven. Jeg ser med et blik, som er vort, hvad enten hun er her eller ikke er her. Sæt først at hun ikke er her, fordi hun er et andet sted. Hun kunne godt være her. En anden gang vil hun være her. Hun plejer at være her. Hun er her ofte, ofte nok. Hvis hun derimod ikke er her, fordi hun er død, er der ikke noget ”vort blik” længere. Jeg er stadig forbundet med hende, men der er ikke længere forbindelse. Jeg har ikke – ikke længere – et ”vort blik”, og ”mit blik” er et blik, hvor hun udtrykkeligt er fraværende som medseende. Jeg ser tingene som en del af et ”vi”, som ikke er der.

Hér er haven, vi havde sammen \equiv Hun er den, jeg havde denne have sammen med.

Jeg ser ud i haven. Haven er stadig *vor* have. En del af den totale tilknytning til hende består i, at denne have er *vor*. Det konkrete fravær er ikke hendes fravær fra haven, hvor hun/vi så tit var. Eller fra vinduet, hvorfra hun – vi – kunne se ud i haven. Fraværet er hendes absolutte fravær, der konkret slår ned, idet jeg ser ud i haven. Bortfaldet/ophævelsen af ”vi-perceptionen”, vort blik, det fælles blik, det fælles øre, den fælles sansning og opmærksomhed, ”*shared intentionality*”.

Det er forår. Jeg ser ud i haven, hvor hun plejede at gå rundt og plante forårsblomster. Det gør hun ikke mere, for hun findes ikke længere. Jeg ser ud i haven, som vi sammen plejede at se ud i og færdes i. Det gør vi ikke længere, for hun findes ikke længere. Jeg færdes i haven, som vi sammen plejede at se ud i og færdes i. Det gør vi ikke længere, for hun findes ikke længere.

Det er omtrent som at spille en violinsonate. Selv om den anden pludselig ikke spiller violinstemmen, kan du godt fortsætte med at spille klaverstemmen. Men dit spil er ikke længere din andel i et sammenspil. Det har fået en anden mening – eller måske har det slet ingen mening.

Det er det, jeg gerne vil forstå – beskrive, analysere. Inspirationen og trangen er naturligvis personlig. Men analysen selv er det ikke, bør ikke være det. Jeg har anonymiseret personlige forhold, men det vigtige er, at beskrivelserne er fænomenologiske. Principperne for hvad der kan vise sig – og hvorledes det kan vise sig – personligt, er ikke selv personlige.

Savnets fænomenologi handler ikke i første række om, hvorledes savnet viser sig, men om hvorledes ”tingene” viser sig *i* savnet af nogen/noget. Formalt: hvorledes X [fx vores have] viser sig for NN [fx mig], for så vidt NN savner Y [fx hende].

Savnets momenter.

Fravær

Det drejer sig om savn. Du kan savne en kniv, et sted, en tradition, fædrelandet, foråret, torsdagsbridgen etc. Men vi vil kun beskæftige os med savnet af personer.

1. Tilstedeværelse og fravær.

Enhver tale om savn drejer sig om et fravær. Savne en person kan du kun, for så vidt hun er fraværende. Det er den første betingelse, og derfor vil jeg først sige to ting om fravær:

(a) Fravær er det modsatte af *tilstedeværelse*. Fraværende er den, som ikke er til stede. Fravær betyder fravær *fra et sted*. Men hér betyder et ”sted” ikke blot – ikke først og fremmest – en ”lokalitet”. Stedet implicerer som oftest en lokalitet, men *er* ikke (bare) en lokalitet. Oftest er der snarere tale om en ”situation”: Peter er fraværende fra torsdagsbridgen. Som sådan er han nok heller ikke i lokalet. Men lokalet *er* ikke torsdagsbridgen. Vi kan også sige, at han er fraværende, hvis han ikke ”er med” i situationen, glemmer at spille sin trumf, idet han tænker på noget andet. Og med hans fravær fra situationen bliver situationen måske også en anden.

(b) Vi taler om det fraværende ”i modsætning til” det tilstedeværende: En betingelse herfor skal være, at vi, idet vi kalder noget fraværende, forstår, hvad det betyder, at det er nærværende – dvs. hvad det ville indebære, hvis det var nærværende. Kun det, som kan være til stede, kan være fraværende. Peter kan være fraværende fra vores torsdagsbrIDGE. Ikke Napoleon Bonaparte. Ikke i samme forstand.

2. Andet sted og intet sted.

Når en person er fraværende fra et bestemt sted, er hun almindeligvis et *andet* sted – hun er fraværende fra dette sted, ”fordi” hun er et andet sted. Der er næsten ingen forskel på at konstatere: ”Anna er her ikke!” og spørge: ”Hvor er Anna?”¹ Men undertiden er personen heller ikke noget andet sted. Hun er *intet* sted. Hun er – således vil vi udtrykke det – *absolut fraværende*.

Hertil følger sig to ting: (a) En person er kun en person, for så vidt hun er en *bestemt* person, og som sådan kan hun ikke være – dvs. ikke kaldes – en person, hvis hun altid har været fraværende. Den absolut fraværende person har engang været til stede og blev dén person. (b) Men er en person først én gang blevet fraværende fra ethvert sted, kan hun ikke atter komme til stede noget sted nogensinde som dén person. Som sådan er *døden* det absolutte fravær: En død person er en afdød person. En død person er borte for altid. (Sådan er det i det i alt fald inden for vore jordiske horisonter.)

3. Nærvær og fravær.

Det sted, hvor du er, kalder du ”hér”. Tilstedeværelse-hér betyder *nærvær*. Og ikke-tilstedeværelse-hér betyder fravær *fra dig*. Den person, du savner, må være fraværende i den forstand. Lad koncerten være stedet, situationen. Du er til koncerten, hun er ikke til koncerten. Du er til stede, hun er fraværende. Men hvis situationen ikke bare er koncerten, men ”du-og-hun-sammen-til-koncerten”, da er hun fraværende *fra dig*, for så vidt hun ikke er til koncerten. Og da bliver situationen ændret ved hendes fravær.

¹ Om den, der er fraværende, idet han tænker på noget andet, siger vi også: ”Han er et andet sted.” (Han deltager ikke i situationen.)

Men det sted, du er – og hvor hun ikke er – kan også være ”hér på vejen”, ”hér i livet”, ”hér i verden”.

4. Fravær kan ses. Fravær ”findes”.

Hvis der mangler en kniv i skuffen, kan du ikke se den manglende kniv, når du åbner skuffen. Du ser, *at* den mangler, *at* den er fraværende. Du ser dens *fravær* – sådan vil jeg formulere det i det følgende. For så vidt vi *ser* fravær som fravær, *er* der noget, der hedder fravær. Fravær findes. (Se mine artikler ”The Negativity of Negative Propositions”, *Danish Yearbook of Philosophy*, 2014, og ”The Existence and Reality of Negative Facts, *SATS*, 2014.)

Tilknytning.

Fraværet af den savnede person er en forudsætning for savnet, men savnet følger ikke af fraværet. Der er uendeligt mange personer, som ikke er dér, hvor du er. De allerfleste kender du slet ikke, og blandt dem, du kender, savner du kun få.

Endnu en betingelse for, at den fraværende person tillige er en savnet person, er *tilknytningen* til den fraværende person. Vi kan hér tale om tilknytning – og følgelig også om savn – på to måder:

(a) Der er noget, du skal gøre, men ikke kan gøre, hvis en bestemt person er fraværende. Da er du knyttet *projektivt* til hende, og det savn, der beror på fraværet af hende, er et *projektivt savn*. Eksempler: (i) Du har låst dig selv ude. Kun viceværtten har nøgler til lejligheden og kan låse dig ind. I projektet ’at komme ind i min lejlighed’ er du således knyttet til viceværtten, og så længe han ikke dukker op, savner du ham. (ii) Hvis du er med i torsdagsbridgen, og Peter ikke dukker op, så savner du – og de andre – ham i den trivielle forstand, at han mangler for at spillet kan gennemføres. (iii) Du skal møde Peter på en café kl. 14:00. Det er en aftale, men Peter dukker ikke op. Så kan du heller ikke gennemføre projektet ’at møde Peter på cafeen kl. 14:00’. Tilknytningen består, så længe projektet er et projekt – dvs. endnu ikke er gennemført, ikke suspenderet, ikke endeligt fejlet, men heller ikke endelig opgivet.

Når savnet beror på en projektiv tilknytning, betyder ’savn’ omtrent det samme som ’mangle’.

(b) Du kan være knyttet til en person relativt til et projekt, men du kan også være knyttet til personen ”selv”. Vi vil da tale om tilknytningen som en *eksistentiel tilknytning* til den anden og om det savn, der beror på fraværet af hende, som et *eksistentielt savn*. Eksempler: (i) Torsdagsbridgen med Peter og de andre har været aflyst i to måneder, men i aften skulle den starte igen. Og – kortspil eller ikke kortspil – du sætter pris på Peter og hans gode selskab og er efterhånden begyndt at savne ham. Det mærker du (allertydeligst), da han ikke dukker op. Tilknytningen til Peter beror især på den fælles historie. Peter er med i stykker af dit liv, hvori du har forbundet dig med ham: Han betyder noget i dit liv i en sammenhæng med andre folk og andre ting. (ii) Din kone har været bortrejst i tre måneder. Du savner muligvis hendes gode mad og hvad hun ellers måtte forestå under varetagelsen af den fælles husholdning. Så vidt er savnet projektivt. Men først og fremmest savner du *hende*. Tilknytningen til din kone er alt det, du har eller er sammen med hende. Du elsker hende, du deler historie med hende – børn, hus, erfaringer etc. Tilknytningen er gensidig. Tilknytningen leves som et samliv, og når hun vender tilbage, fortsætter det. (iii) Min kone er død, borte for altid, fraværende for altid. Hun vender ikke tilbage, jeg har mistet hende, og jeg savner hende. Men hun er jo – som person, som historie etc. – ”flettet sammen”, direkte eller indirekte, med det meste andet i min verden. Min verden er således – helt eller delvis – *vor* verden. I forbindelse med store tab siger vi netop, at ”min verden styrter sammen”. Tilknytningen som ”relation” *er* der stadig, men ”relatet” og dermed forbindelsen er der ikke længere. De ting, jeg plejer at gøre *med* hende, kan jeg naturligvis ikke gøre længere (gå til koncert). De ting, jeg plejer at gøre *for* hende, ligeså

(købe blomster). Hvis jeg gør de samme ting i hendes absolutte fravær, så *er* de ikke de samme ting. De har mistet deres mening, de har i alt fald mistet *den* mening.

I den projektive tilknytning til den anden er der i fraværet et projekt, der ikke kan *gennemføres* på grund af den andens fravær. I den eksistentielle tilknytning til den anden er der i fraværet et ”stykke liv”, der på grund af den andens fravær ikke kan *leves*, realiseres, opretholdes, holdes levende. Tilknytningen selv ændres ikke – ikke på kort sigt, måske aldrig – ved fraværet. Tværtimod taler vi netop om, at et skilsmissebarn, der bor hos mor, måske stadig er stærkt knyttet til far, selv om det kun sjældent – måske aldrig - træffer ham. Tilknytningen kan her være ensidig eller gensidig. Barnet savner far, men ikke omvendt. Far savner barnet, men ikke omvendt. Barnet savner far, og omvendt.

En ulykkelig kærlighed kan vare kort, længere eller måske livet ud. Hér er tilknytningen ensidig, asymmetrisk. Tilknytningen i et kærlighedsforhold – i et liv i et kærlighedsforhold, et levet kærlighedsforhold – er gensidig. Savnet ved den elskedes død må naturligvis være ensidigt, men det hører med til savnet, at der *var* tale om en gensidig tilknytning.

Du kan være forbundet med det fraværende/tabte på en sådan måde, at du ikke vil gøre noget for at ophæve forbundetheden dvs. komme fri – ja, måske ønsker du slet ikke at komme fri. Du er ikke bundet, men for-bundet: du har forbundet dig.

A's eksistentielle tilknytning til B betyder ikke binding i den forstand, at den suspenderer eller afvikler muligheder, A ellers ville have. Først og fremmest *giver* den muligheder, eller den *er* muligheder. (For barnet betyder tilknytningen til forældrene mulighed for tryghed, kontakt, nærhed, mulighed for behovstilfredsstillelse.) Tilknytningen består hele tiden, hvad enten mulighederne p.t. realiseres eller ikke. Mulighederne kan A til gengæld være afhængig af. Du kan være afhængig af muligheden for..., afhængig af friheden til...

Fraværet af den person, du er tilknyttet, betyder fraværet af muligheder *som* muligheder. Et sted i et hjørne står en kasse med gamle souvenirs fra fælles rejser. Du er knyttet til hende i muligheden for når som helst at tale om, generindre, de fælles minder, der knytter sig til disse ting – hvad enten denne mulighed nogensinde realiseres eller ikke. Når hun er absolut fraværende, findes muligheden ikke (længere).

Den ikke-realiserede tilknytning kan være nok så signifikant og – som ikke-realiseret – virkelig som den realiserede. Det er således, den virker i savnet.

Den projektive tilknytning ophører, når fraværet ophører dvs. når den savnede kommer til stede, således at det bliver muligt at gennemføre projektet. Den eksistentielle tilknytning derimod kan bestå, hvad enten personen er til stede eller ikke. Tilstedeværelsen indebærer, at tilknytningen – i sin karakter af mulighed – realiseres, leves etc.

Savnets emotioner.

Det eksistentielle savn som stemning og som følelse

Hvis du er knyttet til en afdød person, savner du hende da allerede *qua* hendes død? Nej, ikke nødvendigvis. Med til savnet hører en *stemning*, og ud af den må savnet kunne bryde gennem som *følelse*. Savnet må *kunne mærkes*. Undertiden skelner vi knap nok sprogligt: ”Jeg savner hende meget” betyder omtrent det samme som ”jeg mærker et stærkt savn”.

At savne nogen indebærer at være *smerteligt vidende* om den andens fravær. Det er viden selv, som er smertelig – det er ikke videns genstand, som gør ondt. Eller simpelthen: Savnet er smerten ved den andens fravær, for så vidt smerten selv er ”vidende”.

Savnet som *stemning* er der hele tiden og kan være der hele tiden, uden at du bemærker det. Du *er* i stemningen, og savnet farver dit liv. (Eller savnet ”af-farver” dit liv. Det er det tunge savn.)

Imidlertid kan savnet også vækkes – melde sig – som *følelse*. Det kan ske pludseligt og uden anledning, uden en årsag du kender til. Det kommer så at sige indefra. Men det kan også ske ved, at du sanser/mærker *fraværet som nedslag i den konkrete situation*. Det vender vi tilbage til nedenfor. I begge tilfælde *er* du i stemningen, og du *får* en følelse. Savnet som *stemning* kan være stærkere eller svagere: Dispositionen til at sanse/mærke fraværets nedslag kan være stærkere eller svagere. Savnet som *følelsen* af savn kan være stærkere eller svagere: mere eller mindre intens.

Savnet ”gør ondt”, siger vi, helt ned i maven, gør fysisk ondt. Men glem et øjeblik, hvad savnet er savn af – ja, glem hvis du kan, at der er et savn. Det gør stadig ondt, men ikke *så* ondt. Smerten lige nu vil jo det samme som enhver anden smerte: minde om, at noget ikke er i orden. Den er ikke selv det onde. Det onde er den andens absolutte fravær.

Hvorledes beskrive forskellen mellem savnet som stemning og andre nedstemtheder fx sorg? Er nedstemtheden den samme, hvis ikke vi har de konkrete nedslag? Det er i alt fald muligt at gå rundt og være nedstemt, ”i dårligt humør”, uden at vide hvorfor. Og vi opdager ikke hvorfor ved at ”mærke efter”, men ved at blive udsat for eller forestille os det konkrete nedslag. Det er savnet som stemning, der gør dig sensitiv overfor nedslaget, så der overhovedet kan blive et ”nedslag”. Og det er i nedslaget, du bliver klar over stemningens art – hvis ikke du kendte den i forvejen.

Hvis du vil fortælle, hvorledes savnet *føles* – karakterisere savnet som følelse – må du i første omgang beskrive hendes betydning i dit liv, og betydningen af hendes fravær. Jeg savner Anna: Hun var min kone. Jeg elskede hende. Vi levede sammen sådan og sådan, dengang og da. Og uden Anna er/bliver mit liv sådan og sådan, nu og i fremtiden. Men hvor meget har vi hermed sagt om følelsen ”selv”? Hvor meget mere *kan* der siges? Hvad *er* følelsen ”selv” for noget?

Den emotionelle styrke af tilknytningen såvel som af savnet er ikke nødvendigvis proportional med størrelsen af eller ”rigdommen” i tilknytningen. (a) Et ungt menneske oplever måske et voldsomt savn, idet den elskede forsvinder. På den anden side kan det være, det går hurtigere over, fordi tilknytningen ikke nåede at blive så omfattende. (b) Mellem ægtefæller derimod kan det vel hænde, at følelsen for den anden gennem årene taber i intensitet samtidig med, at tilknytningen vokser, bliver rigere. Så pludselig – hvis livet er et dagligliv, vil det være pludseligt – dør en af dem, og fraværet trænger sig på, voldsomt fordi tilknytningen var så omfattende, savnet dermed så dybt.

Savnet forsvinder, hvis den savnede alligevel dukker op. Men det kan også ”gå over” af sig selv, hvis tilknytningen med tiden svækkes eller helt ophæves. I stedet for smerten optræder vemod eller – hvis du *dyrker* vemodet – sentimentalitet. Det vender jeg tilbage til.

Du kan også undertrykke savnet. At undertrykke savnet er også en måde at leve savnet på.

Fraværets nedslag

Fraværets nedslag. Generelt

Stolen har stået ved det lille bord i stuen i mange år. Hun sidder ikke i stolen lige nu. Det er der ikke noget mærkeligt ved. I alle de år vi har boet i huset, og stolen har stået dér, har hun kun befundet sig dér en meget lille brøkdelen af tiden. Men hun ”plejer at sidde i den”, siger vi. Der er en tid på døgnet, en situation, lad det være TV-avisen, hvor hun med en art af naturlighed ofte sidder der. Jeg sidder også ofte ved det lille bord, og ofte taler vi sammen. Hun dér, jeg hér.

(a) Lige nu er det en sådan tid, og hun sidder der ikke. Hun besøger jo en veninde i aften. Det er heller ikke noget princip, at hun skal sidde der. Det kræver ingen forklaring. Hun plejer at sidde der. Hun sidder der bare ikke lige nu.

(b) Hun sidder der ikke. Hun er død. Hun skal aldrig sidde i stolen. Hun plejede at sidde i den. Sådan var det. Sådan er det ikke. Sådan bliver det aldrig, da hendes fravær er absolut.

I en vis forstand ser jeg det samme: en stol, hvori hun ikke sidder lige nu. I en væsentligere forstand ser jeg ikke det samme. I det sidste tilfælde ser jeg hendes fravær fra stolen som *udslag* af hendes absolutte fravær.

(a) Jeg står på perronen. Toget afgår lige straks. Jeg tager afsked med Peter, som skal på ferie i tre uger. (b) Jeg står på perronen. Toget afgår lige straks. Jeg tager afsked med Peter. Han flytter til Canada, og jeg regner faktisk ikke med at træffe ham mere. I en vis forstand sker der det samme i begge tilfælde. I en anden, væsentligere, forstand sker der ikke det samme. Toget er det samme, håndtrykkene, replikkerne *kunne* godt være de samme. Stemningen – humøret, følelsen af alvor – er nok ikke de samme, men det er ikke det, der *gør* forskellen. Forskellen ligger i situationen. Idet situationen er forskellig, bliver stemningen og følelserne forskellige.

Og lige nu træffes jeg af dette udslag. Fraværet *slår ned*: Hun, som ikke sidder dér, er absolut fraværende. Og idet jeg *sanser* situationen som et nedslag af hendes fravær, og idet sansningen – som enhver sansning – et stemt, *mærker* jeg savnet. (Bemærk: Jeg *ved* godt, at hun ikke sidder der. Jeg ved det, inden jeg ser det. Sansningen er ikke epistemisk.)

Du kan *se* en persons lokale fravær, men ikke hendes absolutte fravær. Du kan – selv tilstedeværende – se, at hun ikke er hér, men ikke at hun er intetsteds, dvs. fraværende fra ethvert sted på en gang. Men du kan *se* hendes fravær hér og *vide*, at hun er intetsteds – at hun er absolut fraværende – og da ser du alligevel noget andet.

Viden og sansning er nemlig ikke adskilt: Hvis jeg ser to parallelle striber fordybet i sandet og får at vide, at hér har der kørt en vogn, så ser jeg et hjulspor. Og hvis jeg ser et hvidt trekantet skilt med rød rand, men ikke ved, hvad det betyder, så ser jeg heller et advarselsskilt.

Den anden persons absolutte fravær – mere nøjagtigt: hendes ’aldrig-mere-væren-til-stede-noget-sted’ – viser sig aldrig som sådan, men *giver sig udslag* på forskellig vis i forskellige situationer: ”Hér er den stol, hun plejede at sidde i, men aldrig mere skal sidde i”, ”hér er den butik, hvor jeg plejede at købe blomster til hende, men aldrig mere skal købe blomster til hende”, ”hér var vi på ferie den gang”, ”den opera hørte vi sammen i England”, etc.

Når du sanser udslaget af det absolutte fravær, mærker du fraværets nedslag. Nedslaget af det absolutte fravær er det sansede udslag af det absolutte fravær.

For så vidt du var knyttet til den afdøde, er det kun et moment [en side] af *tilknytningen*, der slår ud i den konkrete situation. (”Jeg plejede at købe blomster til hende.”) Men det er den fraværende

selv i sin fulde tilknytning, sin fulde betydning, hvis fravær slår ned. ("Hende jeg købte blomster til, var hende jeg levede sammen med, delte historie med, havde børn med, hus etc.") Hver gang du i nedslaget (fx idet du går forbi blomsterbutikken) gennem en specifik tilknytning til hende ("hun er den, jeg plejede at give blomster") mærker savnet, henvises du i princippet til alle andre tilknytninger eller til tilknytningen som totaliteten af tilknytninger.

Det er savnet som stemning, der giver dig *sans for* fraværets udslag i forskellige situationer, således at de, når de indtræffer, gør savnet konkret.

Det er savnet som stemning, der gør dig sensitiv for udslaget og disponerer dig for at træffes af nedslaget, når det finder sted. Men der er også en bevægelse den modsatte vej. I gennemlevelsen af situationer, hvor det absolutte fravær slår ned, sker der en yderligere prægning af savnet selv.

Til nedslaget hører: (1) *bratheden*, (2) det er noget, der *kommer over dig* – du *træffes* af det – uden at du selv gør noget, og (3) idet du var knyttet til den afdøde, er sansningen *smertelig*, og måske (4) jo mere stille sorgen og savnet er, jo stærkere – jo mere "slagagtigt" – er slaget.

Fraværets nedslag. Eksempler

1. Koncerten

(a) Jeg er til koncert – alene. Vi plejer at gå til koncert sammen. Hun kunne også have været med i aften. Vi kunne have "shared ears", lyttet med det fælles øre, og jeg hører hele tiden, hvad *vi* ville have hørt.

(b) Jeg er til koncert – alene. Vi plejede at gå til koncert sammen. Men i aften kunne hun umuligt have været med. Hun er jo død. Der findes ikke længere noget fælles øre. *Vi* hører ingenting, og da hører også *jeg* noget andet. Men jeg hører hele tiden, hvad *vi* ville have hørt.

Et stykke vej er situationen den samme i (a) og (b), et stykke vej er aleneheden den samme i det andet tilfælde som i det første. Men også kun et stykke vej. Situationen er en anden, allerede før – og som forudsætning for at – den bliver genkendt af mig som det, den er: et udslag af hendes absolutte fravær. Det gælder, hvad enten jeg faktisk er opmærksom på det eller ikke. Men *bliver* jeg opmærksom på det i situationen, melder savnet sig som *følelse*. Det er savnet som *stemning*, der gør mig sensitiv overfor fraværet, så følelsen vækkes.

I begge situationer kan du mærke et savn. Men savnet i det andet tilfælde er af en anden art. Hun, som hér er fraværende, var ikke blot en person, du plejede at gå til koncert med. Du var knyttet til hende på mange andre måder, og i savnet mærker du hendes absolutte fravær og din fulde tilknytning.

Videre: Det, der ikke sker i aften, vil i sin art ("vi to til koncert") aldrig mere kunne ske. Jeg kommer aldrig mere til at gå til koncert med hende. Den konkrete 'ikke-til-stede' repræsenterer eller er et udslag af en 'aldrig-mere-til-stede'. (Jf. "stolen som et sted, hvor hun aldrig mere vil kunne sidde", "butikken som et sted, hvor jeg aldrig mere vil kunne købe blomster til hende", etc.

2. Blomsterbutikken - igen

Jeg kommer forbi en blomsterbutik, hvor jeg plejede at købe blomster med hjem til hende. Jeg savner hende udtrykkeligt i skikkelse af en, jeg engang kunne – bedre: *plejede* at – give blomster til. Dem kan der i princippet være flere af. Men savnet er kun et rigtigt, et stort savn, idet jeg i øvrigt er forbundet med hende. Jo rigere forbundet, jo stærkere mærkes savnet i den konkrete situation, og jo oftere geråder du ud i sådanne situationer.

Hvorfor bliver jeg truffet af hendes [absolutte] fravær, når jeg passerer butikken, hvor jeg plejede at købe blomster til hende? *Hun* var jo aldrig hér. Det fravær, jeg træffes af, er ikke hendes fravær fra dét sted. Hendes absolutte fravær sætter sig konkret igennem i min *afmagt*. Jeg kan ikke *nu* – jeg vil *aldrig* mere kunne – købe blomster til hende hér.

Jeg *ser* det samme sted, men med en ny betydning, der grunder i hendes absolutte fravær. Situationen er som sådan en anden. Tilknytningen er den samme.

3. Stolen – igen

(a) Jeg færdes dagligt i de stuer, hvor også hun færdes: hvor *vi* færdes, alene eller sammen. Men jeg ænser det ikke.

(b) Jeg færdes i de stuer, hvori hun også færdedes: hvor *vi* færdedes, alene eller sammen. Det gør ondt, fordi hun ikke er der længere.

Jeg ser, at hun ikke sidder i stolen, og det kan hun ikke. Og det kan hun ikke, fordi hun er død.

Jeg ser den stol, hun plejede at sidde i. Det gør andre også, der måtte komme ind i stuen. Vi ser den samme stol. Ser vi også ”det samme”, allerede fordi vi ser den samme stol? Nogle ved ikke, at hun plejede at sidde i den, så hér tjener udtrykket ’den stol, hun plejede at sidde i’ kun til identifikation af objektet. Andre ved det, men stemmes ikke i savn, da de ikke er knyttet til hende. Jeg ved det og stemmes i savn, da jeg er knyttet til hende.

Forestillingen om hende siddende i den stol, jeg ser, er ikke essentiel for savnet. Forestillingen kan jeg gøre mig, hvad enten hun ”bare” ikke sidder der lige nu; plejer at sidde der, men ikke sidder der lige nu; plejede at sidde der, men ikke længere sidder der (fordi hun fx ikke længere kan lide at sidde i den); eller plejede at sidde der, men aldrig kommer til at sidde der mere.

4. Terrassen

Smerten ved det skønne: Dette skulle hun have set.

Solskin på terrassen. Her sad vi ofte. Ofte? Vel, lidt for ofte var det vel en sjældenhed, som skulle fejres. Jo skønnere her er, jo større smerten ved hendes fravær.

Sagen har to sider: Smerten ved *hendes* fravær på terrassen. Ligegyldigheden ved *terrassen*, når hun ikke er der.

5. Telefonen ringer

Gribe efter en telefon, der ringer. Det kunne godt være A, men det er det ikke. Det kunne godt være B, men det er det ikke. Det kunne godt være *hende*, men det er det ikke. Hun er den, det netop ikke er. Eller: det kan ikke være hende. Hun er den, det netop ikke er - og ikke kan være.

6. Hendes helt eget rum

Hun havde et rum, som bare var hendes. Jeg ved knap nok, hvad hun lavede dér. Læste? syede? dyrkede hobbies jeg ikke kendte til? Hun var der heller ikke ret ofte. Men jeg – jeg kom der så ad sigt aldrig. Jeg hørte ikke til dér.

Nu går jeg derind. Jeg er gået derind – der var vist nok noget, jeg skulle finde, som hun måske havde efterladt. Da træffes jeg i nedslaget af hendes absolutte fravær.

7. Sommerkjolen

Hvad enten det er sommer eller ikke er sommer, hænger hendes røde sommerkjole det meste af tiden i skabet, og dér har den sin plads. Kun nogle få timer nogle få dage om året har hun den på.

Jeg ser den røde sommerkjole hænge i skabet. Det er en kendsgerning, at hun ikke har den på. Hvorfor har hun den ikke på? 1. Hun bruger en anden sommerkjole. 2. Det er ikke sommer. 3. Hun bruger den aldrig mere, dvs. den er ude af brug. 4. Hun er død. I det sidste tilfælde er selve kendsgerningen et udslag af hendes absolutte fravær, og sådan *ser* jeg det, og jeg mærker det som et nedslag af hendes absolutte fravær.

Jeg rører ved hendes kjole. Når jeg rørte ved hendes kjole, mens hun bar den, rørte jeg ved hende selv. Hvad rører jeg ved nu?

Hun bar kjolen ved en bestemt lejlighed, hvor vi var sammen. Mindet herom er ikke længere "vort", for hun findes ikke.

8. Børnefødselsdagen

Små flag foran hækken i eftermiddagssolen. Her skal nok være børnefødselsdag. Vore børn er for længst fløjet fra reden, og vi skal ikke én gang til fejre børnefødselsdag. Måske med børnebørn? (a) Det er der ikke nogen smerte ved – måske vemod? – så længe *hun* findes: Vi fejrede engang vore børns fødselsdag. *Hun* er stadig – er og bliver – den, med hvem jeg opdrog *de* børn. Vi var fælles om begivenhederne. Vi er fælles om mindet. (b) Men nu er det helt anderledes. Hun, som jeg deler historien og mindet med, er borte.

9. Rejsbilledet

Jeg ser et foto: Dér var vi, dét år. Det *var* noget, vi gjorde sammen, og det vil altid *være* noget, vi engang gjorde sammen. Nu *er* det vort minde, noget vi deler.

Vi er forbundet ved disse billeder. De forestiller os, eller vi har taget dem, og det var meningen at vi skulle se dem sammen senere. Det glædede vi os til. Således var der ting, vi gjorde, og glædede os ved, og som skulle komme til udfoldelse, når vi blev gamle. Nu er hun borte, og meningen vil ikke blive indfriet. Det virker tilbage, så også historien om billederne har fået en anden mening. Eller er den blevet meningsløs? Der er forbundethed, men forbindelsen er kappet. Det var stadig vort "projekt", men meningen er borte.

Nu gør det ondt at se på det – og at se tilbage på, at vi gjorde det; at vi gjorde det med glæde; og at vi bl.a. gjorde det med glæde, fordi det engang skulle komme til en egen udfoldelse.

10. I selskab

Samværet med de gamle venner præges af hendes fravær. I selskab med vennerne plejede hun ikke at sige ret meget, men hun var der. Også når jeg i et hjørne talte alene og fortroligt med Peter. Når jeg nu er sammen med vennerne og taler med Peter, og hun ikke er der, som hun plejede, bliver samtalen anderledes – eller en anden – selv om ordene i princippet kunne være de samme.

11. Dagligdagens rutiner

Jeg vasker tøj, jeg vander blomster etc. Det er ikke nødvendigvis kedeligt. Måske er det kedeligt. Men jeg gør ting, *hun* plejede at gøre. Jeg gør det i hendes fravær. Der er et savn.

Hun gjorde det bedre, hun gjorde det med glæde, og måske gjorde hun det, uden du vidste om det – den gang. Det sidste gør måske mere ondt?

Der er ting, *jeg* nu gør uden anden grund, end at sådan plejede *vi* at gøre. Du opdager måske, at der ikke er en anden grund.

12. Et skænderi – den gang. En vandring – den gang

Bad memories do harm, good memories do harm.

Et skænderi – den gang: Det gør ondt at tænke på noget, som *ikke* var godt, fordi det ikke var godt. En lykkelig vandring – den gang: Det gør ondt at tænke på noget, som var godt, fordi det er mistet.

Løse pointer

Det fælles blik.

Hvordan kan ”vi” se noget? ”Vi” har jo ingen øjne. Hvis A og B kalder sig ’vi’, og vi ser X, gælder det at: (a) A ser X. Og B ser X. (b) A ved, at B ser X. Og B ved, at A ser X. (c) A ved, at B ved, at A ser X. Og B ved, at A ved, at B ser X. Eller mere intimt: (a’) A ser X. Og B ser X. (b’) A ser, at B ser X. Og B ser, at A ser X. (c’) A ved, at B ser, at A ser X. Og B ved, at A ser, at B ser X.

På samme måde kan ”vi” også høre noget, huske noget, længes efter noget etc.

Medlidenhed.

Sidder ved hendes dødsleje for hendes skyld og for min skyld. Hun dør. Så sidder jeg der bare for min skyld. Er det sådan, det er? Det er synd for de efterladte. Er det ikke synd for hende, bare fordi hun ikke er der længere? Kan vi kun have medfølelse med de levende?

Fordringen og fortvivlelsen.

I savnet af den mistede ligger fordringen om at være og skulle være hende foruden (”und-være” hende). Hvis du *har* at være foruden, men ikke *kan* være foruden, da er du fortvivlet i dit savn.

Savn og ensomhed.

Ensomheden har ingen genstand. Savnet er savnet af noget eller nogen. Hvorfor bliver jeg da undertiden ensom i savnet af hende? Alle "de andre" er der jo?

Svar: Du kan være ensom på en øde ø, og du kan være ensom blandt mennesker. Det sidste betyder, at der ikke er nogen, det giver mening at være sammen med, nogen der angår dig, nogen der siger dig noget. Mennesker "burde" sige dig noget – specielt dem, du kender i forvejen, og som plejer at sige dig noget. Men når savnet er stærkt nok, reducerer det selve *sansen* for mening i samværet med andre. Der kan være praktisk samkvem, men ikke samvær. Du kan ikke tale med folk, der ikke siger (dig) noget.

Savn og længsel.

I længslen kvalificeres fraværet ved *afstand*: en [lang!] afstand, som måske – i det mindste i princippet – kan overkommes. "Tiden kan modnes." Kan du længes efter en afdød? Nej, kun savne hende.

I savnet er stemningen relateret til fravær, i længslen til afstand. Hvor der er fravær, er der også afstand – måske en overkommelig, måske en uoverkommelig afstand. Men jeg ved, hvad det vil sige, at jeg er kommet hen, hvor hun er, eller hun er kommet hen, hvor jeg er. (Afstanden kan alene bestå i tid. Afstanden er da ventetid.) Og hvor der er afstand, er der også fravær. Men det gør ikke længsel og savn til det samme.

Hvis fraværet bliver absolut – hvis det fraværende er fraværende, "fordi" det er ikke-værende – kan der ikke være længsel. Du kan kun længes efter en afdød, hvis du antager muligheden af for et møde efter døden. Hvor der er længsel, er der også savn, men ikke altid omvendt.

Tabet

I tabet af den elskede er kærligheden ikke noget nulsumsspil. Det er ikke sådan, at jo større kærligheden var, jo større blev tabet. Undertiden tværtimod. Du opdagede fx, at du netop ikke skattede på det, du fik, eller der var ting, du ikke fik gjort for hende eller med hende. Da er tabet større. Har I givet hinanden nærvær, da er tabet mindre.

Jeg tænker på, hvad jeg har mistet. Jeg tænker på, hvordan det skal gå i fremtiden. Og ser, at jeg har mistet endnu mere.

Det gør ondt, når jeg tænker på hende vidende at hun er borte. Men det er ikke tanken, der gør ondt. Det, der gør ondt, er selve det forhold, at hun ikke er der. Det gør ondt *ved* tanken.

Lad være med at tænke på hende. Lad være med at tænke på hende som noget, du ikke skal tænke på.

Smerte og sorg

Smerten eller "smertebegrebet" lærer jeg først at kende, når noget gør fysisk ondt. Jeg lærer at artikulere udtrykket og påkaldelsen: "Av!" Og jeg lærer, at det kaldes "det gør ondt" og – nok senere – at det kaldes smerte. Mor spørger, hvor det gør ondt, og jeg peger dér. Det gør ondt *et sted*. Senere udstrækker jeg begrebet. Ikke nødvendigvis som det metaforiske fra det bogstavelige. Udstrækningen kan også betyde en fordybelse i smertefænomenet eller erkendelsen af et moment i smertens væsen. Du kan lade være med at se tingen ved at lukke øjnene, vende dig bort eller fjerne dig fra den. Du kan lade være med at høre tingen ved at holde dig for ørerne eller fjerne dig. Men du kan ikke lade være med mærke smerten ved at fjerne dig fra den. Det er dens væsen at trænge sig på. Du kan muligvis lære at glemme, ignorere, fortrænge smerten, tænke på noget andet. Men når – eller så længe – det lykkes, er der heller ingen smerte. Når den er der, kan du mærke den hele tiden, men du er ikke nødvendigvis lige opmærksom på den hele tiden.

Smerten udholder man, eller man udholder den ikke. Sorgen bærer man, eller man bærer den ikke. Man taber den ikke, man segner under den.

Smerten har – i princippet – et sted: Dér gør det ondt. Smerten har en årsag, som man ikke behøver at kende for at opleve smerten. Også en tanke kan være smertelig. Sorgen har ikke nogen årsag. Den har en genstand. Det vil sige: Der er noget, du sørger over.

Sorgen er *long termed*. Sorgen kan ikke være flygtig, da er den ikke sorg. Et ganske lille barn kan være meget ulykkelig, men ”sørger” ikke over, at bamsen er blevet borte.

Det er nærliggende at se sorgen som forudsætning for smerten. Som grunden, hvorfra smerten skyder. Sådan er det ofte, men sådan behøver det ikke at være. På tv ser jeg nødlidende børn. Det gør ondt, men det var ikke noget, jeg allerede sørgede over, før jeg så programmet. Og jeg sørger måske heller ikke bagefter. Men det kan fortsætte med at gøre ondt: det gør ondt ved tanken på ... (Snarere kommer jeg til at sørge, hvis jeg fx ser det mange gange.) Det kan også være, jeg beslutter mig til at handle. Ikke på smerten, men på smertens årsag. Og – i det sunde tilfælde – ikke for at komme af med smerten, men for at gøre noget ved årsagen.

Smerten kan blive tilbage i en nærmest ”fysisk” forstand, fx som en klump i halsen. Den ”handler om” savnet, den udtrykker savnet, den er en måde savnet viser sig på. Men dét kan du glemme. Det kaldes vist nok fortrængning.

Miste og miste

Du har mistet hende, fordi hun definitivt har forladt dig. Forlade dig er noget, hun *gør*. Du har mistet hende, fordi hun er død. Dø er noget, som *sker*.

At leve med savnet

Jeg ser ud i haven. Det gør ondt, fordi hun ikke er der længere. Engang vil det måske gøre godt, fordi hun *var* der engang. Ondt at det var og ikke er. Bedre at var end, at det ikke var.

Det gør ondt, fordi hun ikke er der *længere*. Engang vil det måske gøre godt, fordi hun var der *engang*. Du savner hende, idet hun er fraværende. Du mindes hende, idet hun var.

Måske kan der engang blive et blik, som er mit uden dette udtrykkelige fravær? Måske, men det er ikke noget, jeg *i savnet* kan ønske mig, endsige stræbe efter.

I stedet for (bare) at sørge over, at hun ikke er der længere, begynder du (måske) at glædes ved, at hun var. Det er muligt at mindes uden at savne. Det er muligt at mindes noget – noget godt – med glæde, men det er ikke muligt at savne med glæde. Det er heller ikke muligt at savne og dog mindes med glæde.

Det meste af det hun betyder for dig, er stadig noget hun *betyder*, snarere end noget hun engang *betød*. Engang vil det måske blive sådan. Eller: hun betyder, fordi hun betød.